

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 070.447:[81`246.2`272:82-92I.Дзюба](477)"20"

DOI <https://doi.org/10.32782/2710-4656/2026.2.2/01>

Бурдега Т. В.

<https://orcid.org/0000-0001-8883-4154>

Львівський національний університет імені Івана Франка

ЗНАЧЕННЯ МОВНОЇ СКЛАДОВОЇ НАЦІОНАЛЬНОГО КУЛЬТУРНОГО ПРОЦЕСУ У ПУБЛІЦИСТИЦІ ІВАНА ДЗЮБИ

За останнє десятиліття питання мовної політики в Україні зазнало істотних змін і позитивних зрушень, однак воно й досі не є повністю розв'язаним. Особливого загострення ця проблема набула з 2014 року. Російсько-українська війна увиразнила потребу перегляду підходів у державній мовній політиці. Усвідомлення витоків проблеми дає змогу окреслити кроки, необхідні для запобігання можливому відкату в цій сфері.

У цьому контексті важливо звертатися до моральних авторитетів нації, які осмислювали мовне питання та наголошували на нагальності його розв'язання. Цей рік міг би стати ювілейним для Івана Дзюби – йому виповнилося б 95 років. Він не дожив до повномасштабного вторгнення лише два дні, проте став свідком позитивних змін у мовній сфері, зокрема трансформацій законодавчої політики. Ідеї, прогнози та застереження, висловлені ним у наукових працях і публіцистиці понад пів століття тому та в роки незалежності, залишаються актуальними й сьогодні.

У статті окреслено ключові проблеми, висвітлені у публіцистиці І. Дзюби, щодо мовного питання в загальнокультурному контексті. Акцентовано увагу на стереотипах, які тривалий час побутували в суспільстві й потребують подальшого осмислення та подолання, а також на причинах занепаду й недбалого ставлення до культури загалом. Проаналізовано позицію автора щодо ролі державної політики у врегулюванні мовної проблеми.

У дослідженні застосовано проблемно-тематичний, історичний методи, а також методи аналізу, синтезу й узагальнення. Джерельну базу становлять публіцистика Івана Дзюби, його праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» та полеміка з Дмитром Табачником на сторінках київських періодичних видань.

Результати дослідження сприятимуть глибшому осмисленню значення мови в ширшому контексті української культури.

Ключові слова: Іван Дзюба, публіцистика, мовне питання, культура, русифікація, двомовність.

Постановка проблеми. Мову, як невід'ємну і найголовнішу складову національної культури, досліджував у низці публіцистичних праць Іван Дзюба. На його переконання, мова є ідентифікатором здоров'я нації, її духовно-національного первня.

2026 рік – ювілейний, оскільки у цьому році Іванові Дзюбі – письменнику, громадському, культурному діячу, дисиденту, міністрові культури та літературознавцю, критику, публіцисту виповни-

лося б 95. Він не дожив два дні до повномасштабного вторгнення (похований на Байковому кладовищі 24 лютого 2022 року) і не бачив, як змінилося українське суспільство і загалом мовна політика після відкритої агресії росії проти України. Однак, його ідеї, концепції та бачення української культури і означення мовної складової в утвердженні державності та незалежності залишаються і досі актуальними й затребуваними в інтелектуальному, освітньому, державницькому русі.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що сьогодні українська культура, а разом і мова перебувають у досить складному стані, хоч і зі значними зрушеннями. Сьогодні й далі значна частина українців не розуміє значення мови у політичному і культурному контексті, підважується її значення, подекуди й надалі відбувається протистояння двох культур (української і російської), особливо масової, адже маємо кричущі приклади використання російської музики у соцмережах, рекордні прослуховування російських треків на стрімінгових платформах, далі шляхом пропаганди та ППСО просувається питання двомовності, навіть один із пунктів мирної угоди (йдеться про російсько-американський «мирний план») передбачає проголошення російської мови як офіційної в Україні. Дослідження взаємозв'язку функціонування й розвитку української культури і мови та їхня взаємозалежність глибоко розкрита у публіцистичних працях Івана Дзюби як радянського часу, так і незалежності. Звернення до тих ідей спонукає ще раз осмислити причинно-наслідкові зв'язки та спроєкувати їхнє значення у сьогоденні та в повоєнній Україні.

У політичному есе «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюба глибоко аналізує мовне питання, однак це не єдина праця дослідника, де він вивчає цю проблему. Питання мови залишається актуальним не лише на сторінках цього знакового в історіографії видання, а й у публіцистичному дискурсі Івана Дзюби доби незалежності. Публіцист ставить пряму взаємозалежність між поняттями культура-мова, надаючи у своїй публіцистиці цій темі вагоме, дуже часто домінуюче значення. Розвиток і побут культури, її повноцінне функціонування залежить від рівня свободи мови, її функціонування у суспільстві. Тому для нього є дивним те, що «автор першої граматики живої української мови (1805) Олексій Павловський мотивував потрібність своєї праці тим, що мова ця ось-ось зникне і треба поспішати зафіксувати для історії її риси.

Минуло більше двох століть. Українська мова не зникла. Нею створено величезний корпус літературних і наукових текстів, її визнано рівноцінною в сім'ї мов народів світу, прийнято в сім'ю розвинених писемних мов. Нині їй надано статус державної в незалежній Україні. Але глибока тривога за буття і майбуття української мови, яка не зникла протягом цих двох століть, не зникла й сьогодні, – навпаки, хоч як це парадоксально, набрала нової гостроти і гіркоти» [3, с. 795].

Іван Дзюба намагався неупереджено оцінити стан української мови у 2000-х роках і відзначав

певні позитивні зрушення: вона частково витіснила російську з офіційної сфери, використовувалася в державній та адміністративній документації, службовому листуванні, стала трохи помітнішою в міському побуті. Зросла кількість україномовних дитсадків і шкіл (хоч не всюди), зміцнилися позиції мови у вишах. Водночас він пояснював обмеженість цих змін завищеними очікуваннями початку 1990-х, недооцінкою глибокої зрусифікованості суспільства, інерційності мовної практики й чинника часу: деформації, накопичені століттями, неможливо подолати швидко, тож мовне відродження потребує тривалого й послідовного процесу як складника загального національно-культурного поступу.

Іван Дзюба зауважував те, що для долі мови не так важливі інші суспільні сфери життя, як те, що діється у сфері культури («як «високої», так і «масової»), книгодрукування, засобів масової інформації [6, с. 795-796]. З 2014 року ситуація в Україні почала змінюватися, особливо зі вступом в дію (13 жовтня 2017 року) Закону України «Про мовні квоти на телебаченні», що зобов'язував загальнонаціональні канали не менш як 75% мовлення провадити українською мовою. Ще один регулюючий мовну політику в Україні – Закон «Про забезпечення функціонування української мови як державної» (2019 рік). На мовну ситуацію в Україні вплинуло і повномасштабне вторгнення 24 лютого 2022 року, коли багато російськомовних українців зробили свій свідомий вибір і обрали мовою спілкування українську. Також з 1 січня 2024 року вступили у дію законодавчі положення про мовні квоти на телебаченні та радіо, згідно з якими для загальнонаціональних та регіональних каналів має бути не менше 90% контенту українською мовою, для місцевих каналів – не менше 80, а для каналів, які здійснюють мовлення національних меншин, за винятком мови-держави агресора: не менше 30.

Стверджувати, що мовна ситуація повністю налагоджена й стабільно поліпшується, підстав немає: значна частина українців уперто не змінює мову спілкування ні в побуті, ні на роботі. Широкому загалу відомо й про скандали у столичних школах, де вчителі та учні на перервах розмовляють російською. За підтримки російських ботів у соцмережах, зокрема в Threads, поширюється зневажливий ярлик «мовнюки» щодо тих, хто відстоює право чути українську в усіх сферах життя – на роботі, в навчальних закладах, медіа та онлайн-контенті.

На думку Івана Дзюби, у перші роки після розпаду СРСР стан мови значною мірою залежав

від державного керівництва. Її вразливість стала наслідком слабкості й непослідовності владних структур, які декларували підтримку національної культури та мови, але не мали ані достатньої спроможності, ані реальної готовності її забезпечити.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Комплексного аналізу публіцистики Іван Дзюба, присвяченої мовному питанню та його ролі в культурному процесі України, досі фактично не здійснено. І. Ренчка у статті «Мова як кардіограма історичного буття нації» (2025) досліджує підходи Дзюби до розв'язання мовної проблеми, аналізуючи його публіцистику в контексті розвитку й функціонування української мови та мовної політики радянського періоду й перших десятиліть незалежності. У праці «Мовна ситуація під радянської України в оцінці І. Дзюби (на матеріалі “Інтернаціоналізм чи русифікація?”)» (2025) вона розглядає його відому роботу як історичне джерело осмислення мовної практики та національної політики СРСР.

Б. Носова у статті «Комунікативна місія публіцистики і трансформаційні процеси ідентичності в публіцистиці» (2017) окреслила ціннісні орієнтири Дзюби та комунікативну місію його публіцистики різних періодів.

Постановка завдання. Мета дослідження полягає у тому, щоб дослідити і узагальнити роль мовного питання у публіцистиці Івана Дзюби у контексті загального культурного процесу.

Виклад основного матеріалу. Питання русифікації і культурної асиміляції, як проявів культурного нищення української нації, про що писав Іван Дзюба у праці «Інтернаціоналізм чи русифікація?» 1965 року все ще подекуди залишаються актуальними і до сьогодні, незважаючи навіть на фактор російсько-української війни. І. Дзюба порушував питання культури і мови не лише за радянських часів, а й у часи незалежності, як у ґрунтовних дослідженнях, так і на сторінках періодичних видань.

У словах І. Дзюби відчитуємо насміх і крик про допомогу щодо тих осіб, хто пропонував українській культурі і українській мові «змагатися» на ринкових умовах, в той час, коли відбувалося панування російськомовного, російської культури. Обурення бачимо у словах: «адже на ринкові змагаються не культурні, а ринкові цінності. В українській культурі є (і постійно створюються) цінності, які можуть витримати конкуренцію з цінностями інших культур, але ринкова цінність – це зовсім інша категорія, що форсується і багатьма позакультурними чинниками та обста-

винами (рутина сприйняття, звичність, відлагоджені канали розповсюдження, фінансові вкладення, реклама і створений нею імідж та багато іншого)» [6, с. 798]. Коли брати до прикладу не лише українську культуру та українську мову, а й інші сфери, Іван Дзюба звинувачував у причетності до популяризації двомовності засоби масової інформації, які стояли на ненаціональних началах. Пригадаймо лише політику телеканалів Медведчука, які пропагували ідею порозуміння та дружби з росією вже під час війни. Для багатьох українців, хто був на Майдані у 2013 році і під час розстрілів, після анексії Криму і вторгнення на Донбас, звідки зокрема й походив Іван Дзюба, кого зачепила війна ще у 2014 – для тих людей, росія почала більш виразніше асоціюватися із токсичністю і загрозою на майбутнє і певний відсоток українців вже з 2014 року бойкотував російські товари, мову, контент (відео, музику), однак і цього виявилось недостатнім, бо мовний наратив і досі лунає у пропагандистських заявах кремля.

Окрім пропаганди двомовності, яку активно впроваджували через мас-медіа відбувалося стирання національних кордонів, розмивалися межі між вагомо автентичним та буденно-проминальним і йшлося загалом про розширення культурних кордонів на схід. І. Дзюба у статті «Проблеми культури в незалежній Україні» зазначав: «Міра ізоляції від світових процесів завжди була і буде мірою не лише економічного, але й духовного зубожіння. Міра і характер контактів будь-якої культури з культурою інших народів є свідченням її власного розвитку і водночас залежить від нього. Малорозвинена культура не здатна на плідні контакти, бо не спроможна резонувати на високі явища. Малооригінальна культура не може щось пропонувати іншим і приречена на пасивну роль у духовній взаємодії, на запозичення й наслідування. У новітній історії великого значення набуває фактор державності, що вирішальним чином впливає на обсяг і спрямованість культурних контактів» [12, с. 73]. Цінною залишається думка, особливо у час війни, про державність і культурну взаємодію, розширення культурних горизонтів.

І. Дзюба був переконаним, що майбутнє української держави вирішуватиметься у значній мірі у сфері культури. «Політичні та соціально-економічні перетворення, формування ефективного механізму державності, законодавчі регламентації суспільного життя тощо зможуть забезпечити сприятливі умови для закріплення й утривалення національної ідентичності та національного розвитку, – але остаточну «санкцію», як і гарантію істо-

ричного тривання, все це дістає в культурі, насамперед в духовній культурі нації» [12, с. 61–62]. В умовах ціннісних трансформацій, які почалися після Помаранчевої революції важливим було підтримання національної культури. Пасивна позиція у цьому напрямку держави і досі залишає актуальними ці питання, які вкладаються у канву закладених стереотипів, які сьогодні й досі масово поширює російська пропаганда.

Крім стереотипів сприйняття культури (які не безвідносні до її реальності) є стереотипи самої культури, зумовлені її недостатньою динамічністю, вимушеною ізоляваністю від світового культурного процесу і через те певною недовірою до новацій, недостатньою розвиненістю пошукових та експериментальних форм. Як правило, обидва види стереотипів взаємопов'язані і взаємозумовлені [12, с. 566]. Серед стереотипів, що деформують сприйняття культури, Іван Дзюба виділяє цілий ряд, які ми спробуємо окреслити і проаналізувати.

Першим, на якому наголошує публіцист, є *стереотип сільськості* (уявлення про переважно на селянина зорієнтовану українську культуру та літературу, які породжені сільським побутом) [13, с. 568]. Зазначаючи, що навмисне створення іміджу меншовартості сприяє денационалізації суспільства. У статті «Глобалізація і майбутнє культури» є слова: «Не маргінальна культура, а універсальна – ось наша надія. Але універсальність – не в абстракції, а в конкретному, широкому діапазоні національно самобутніх форм вираження, що збагачують багатоманітність людства» [4].

Стереотип філологічності («постає як одне з перебільшених і спотворених відображень справжньої структурної неповноти української культури, її недостатньої цілісності – в деякі історичні періоди») [13, с. 571];

Стереотип консервативності (архаїчності) («уявлення про українську літературу і мистецтво як переважно традиційні у своїх формах має деякі підстави і в минулому, і в теперішньому їх стані. Проте абсолютизувати їх не варто») [13, с. 572]. Часто саме українська література робила знаний прорив у своєму розвитку, відкриваючи нові стилі та напрямки, чим дуже часто провокувала державний апарат на санкції та заборони творити.

З приходом в українське мистецтво, літературу людей, походження яких було не зі статних родин, а з сімей робітників та селян, сформувався ще один стереотип щодо української культури – *стереотип демократизму* («соціальна база української літератури та мистецтва насправді була ширшою,

і діячі їх приходили з різних прошарків суспільства») [13, с. 568]. Однак, вони тримали планку для української культури, весь час прагнучи підняти її ще вище, адже постійна боротьба за себе і своє культурне буття змушувала триматися в тонусі, збагачувати духовне надбання України.

Стереотип вторинності витворився завдяки казенному літературознавству та мистецтвознавству, коли українські літератори і митці зображувалися на догоду режимів у вигляді догдлих учнів великих російських учителів. Відтак такі умови породили стереотип неprestижності, як «плід безпідставної екстраполяції нинішніх передсудів на весь історичний простір української культури» [13, с. 575].

Формування стереотипів часто допомагає створити непросто непривабливий імідж про предмет чи явище, а й є одним із варіантів деструкції нації, порушення її здорового розвитку. І, як зазначає Іван Дзюба, у одному з інтерв'ю газеті «Дзеркало тижня»: «Методи фізичного винищення народів залишилися у минулому. Але є інший, сучасніший і ефективніший метод винародовлення: поставити під сумнів цінності якогось народу, оголосити їх безперспективними, дискредитувати опорні пункти самоусвідомлення» [16]. Шляхом руйнування цих стереотипів може стати «адекватніше бачення всього історичного поля української національної культури та літератури зокрема, потрібна нова концепція <...> для врахування як очевидного, так і прихованого потенціалу та підключення до нього, для тверезого уявлення про те, що є і чого немає, для вироблення перспектив подальшого розвитку» [13, с. 575].

І. Дзюба подавав не тільки тлумачення чим культура є, а й докладно описував чим вона не є, показуючи тим самим ще один *стереотип сприйняття культури* – її спрощене бачення. Він говорить, що культура це не є збирання клубів, бібліотек, парків, музеїв, театрів, хорів чи ансамблів, видавництв, мистецьких та інших спілок. Стосунки між державою і культурою у його розумінні не зводяться до опіки держави над цими закладами та суб'єктами творчості. Він наголошував, що час відмовитися від стереотипів культурно-ідеологізованого мислення, коли заклади культури сприймалися як ланки єдиної системи маніпулювання людською свідомістю. Перед нами стоїть проблема гуманізації культурної діяльності як самоцінної, спрямованої на розвиток людини, а не на досягнення якихось поточних завдань. «Водночас культура є виявом сукупної дії нації, і в цьому сенсі старша і суверенніша за

державу. Адже держава – сама плід певної культури» [5, с. 31-32].

У своїй публіцистиці Дзюба підкреслював те, що окрім стереотипного сприйняття культури існує і ряд інших проблем, пов'язаних із кризою у культурному розвитку України. Серед них, найбільш важливими для публіциста і культурного діяча є те, що у злидненому матеріальному становищі опинилися кадри культури, які в значній своїй частині депрофесіоналізуються і деморалізуються. Виникає явище масової соціальної непотрібності у сфері культури. Разом з тим, загрозливих розмірів набирає вплив мистецьких талантів за кордон. Мистецька ж освіта переживає тяжкі часи через брак коштів та матеріально-технічного забезпечення.

Перелічені проблеми були актуальними у час здобуття української незалежності і сьогодні ці проблеми не зникли, а навпаки, збільшилися у своїх масштабах, бо маємо нову реальність, коли люди культури, мистецтва гинуть на лінії вогню, виїжджають за кордон через війну, змушені переорієнтуватися в інші сфери задля виживання. Хоча й маємо гарні приклади того, як завдяки соцмережам культурні пласти з невідомих широкому загалу стають масовими і популярними завдяки соцмережам, згадати хоча б Львівський хор «Гомін» чи запит на українську книгу, наприклад, таких авторів як Іларіона Павлюка чи Макса Кідрука.

І. Дзюба наголошував на тому, що маємо причини такої стереотипізації та занедбаності української культури. Серед перших він називає «витравлення в суспільстві історичної пам'яті та релігійних традицій, підміна їх сурогатами – догматами офіційної ідеології – породили відчуття глибокої духовної спустошеності, що трагічним чином відбилося на якості культурного життя» [12, с. 59].

За означенням Дзюби простежується причина в незбалансованості міжнародних і міжнаціональних (у СРСР) культурних взаємодій та впливів у контексті загальної русифікаторської політики, що призводила до втрати культурної самобутності та зникання національної самобутності.

Однією з причин занепаду у сфері культури, на думку Дзюби, є постійний «національний голод» українців, які звикли робити національну справу тихо, щоб не порушити спокій, приміром, росіян, а також форсована державою індустріалізація поглибила прірву між містом і селом, що призвело до відчуження народу від національної культури, а відтак і мови.

Визначивши основні причини та проблеми культурної кризи, необхідно змодельовати парадигму виходу з неї та концепцію подальшого розвитку. Таку спробу здійснив І. Дзюба у статті «Проблеми культури в незалежній Україні». Він наголошував, що культурна політика має ґрунтуватися на державному регулюванні з переходом від адміністративних до правових механізмів і розбудовою законодавчої бази. Початки цьому І. Дзюба намагався закласти, перебуваючи на посаді міністра культури України (1992–1994 рр.).

Серед ключових напрямів — модернізація культурної індустрії та інфраструктури, її демонополізація й часткове роздержавлення, але без ілюзій щодо нашого «печерного капіталізму» при збереженні на перехідний період відповідальності держави. Важливими є законодавче стимулювання меценатства й економічні механізми, що зробили б культуру привабливою для національних та іноземних інвесторів, а також створення системи матеріального, правового й організаційного забезпечення доступності культурних цінностей для всіх верств населення.

Дзюба підкреслював потребу політичних, правових і матеріальних гарантій свободи творчості та культурного плюралізму, модернізації гуманітарних наук і піднесення теоретичного рівня культурної політики, створення сучасних аналітичних і прогностичних осередків. Необхідною є підтримка інновацій та авангардних тенденцій при збереженні балансу між традицією й новаторством.

У контексті європейської інтеграції України важливі відкритість і розвиток міжнародних зв'язків, творче освоєння світового досвіду, підтримка культур національних меншин як складників спільного духовного простору. Загалом культурна політика має бути спрямована на деколонізацію, подолання однобічної залежності та формування рівноправного партнерства зі світом, утвердження потужного сучасного культурно-мистецького потенціалу й привабливого образу України [12, с.75-76].

У статті «До концепції розвитку української культури» Іван Дзюба наголошує, що реалізація культурної стратегії потребує врахування кількох взаємопов'язаних рівнів.

Перший – загальнотеоретичний, в якому відбувається осмислення культури на різних підходах, зокрема: при психологічному – це рівень інтелектуального удосконалення людини; у соціально-етичному – моральний розвиток суспільства чи народу; в історичному – культура як корпус

художніх та наукових досягнень суспільства або народу; у синтетичному – цілість матеріального, інтелектуального та духовного розвитку суспільства чи народу.

Другий рівень – урахування сучасного світового культурного процесу з його досягненнями, втратами й загрозами, без чого неможливо адекватно оцінити становище української культури.

Третій рівень – це специфічні проблеми культури в пострадянському просторі, що суттєво відрізняються від проблем інших культур.

Четвертий рівень – проблеми виключно української культури, її історичного минулого, невтішного сьогодення і подальших перспектив на майбутнє.

Шляхи подолання кризи Дзюба окреслює у низці науково й філософськи вмотивованих положень. Передусім він закликає до відкритого й чесного обговорення нерозв'язаних проблем і допущених помилок, подолання практик «келійності», кулуарності, зневаги до альтернативних думок і суспільних інтересів, пріоритету вузько-економічних мотивів над національно-культурними, негласних інструкцій та розриву між словом і ділом [8, с. 63]. Необхідним є законодавче створення системи матеріального, правового, психолого-педагогічного та організаційно-методичного забезпечення широкої доступності культурних цінностей для всіх верств населення, а також державні гарантії захисту від надмірної комерціалізації й порушень принципу соціальної справедливості, зокрема в естетичному вихованні дітей. На думку Іван Дзюба, це заклало б підвалини для конструктивного розв'язання проблем культури та її повноцінного функціонування.

Для конкурентоспроможності у світовому культурному просторі потрібне технічне й технологічне переоснащення, щоб кількісне відставання не переросло в якісний розрив із провідними культурами. Освітні заклади мають істотно підвищити професійний рівень фахівців культурної індустрії, паралельно забезпечивши політичні, правові й матеріальні гарантії свободи творчості та культурного плюралізму. Це сприятиме піднесенню теоретичного й концептуального рівня культурної політики, створенню дослідницьких осередків світового рівня з аналітичними й прогностичними функціями та полегшить інтеграцію України до європейського й світового культурного простору [5, с. 35-36].

Порушені проблеми у праці І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» не полишають його прискіпливо-педантичного погляду і у десятках

інших праць, статей, рецензій та передмов. До другого тому з тритомника «З криниці літ», увійшов розділ «Бо то не просто мова, звуки...», де зібрані статті, присвячені суто мовному питанню: «Не полегшуймо собі справи», «Доля мови – доля народу», «Мова і гримаси суспільства», «Навколо мовна мла серед білого «Дня», «Відкрита репліка на «відкритий лист», а також «Ще до судилища над «суржиком».

Мовне питання постає на сторінках цих текстів як провідне, однак все ж розглядається у культурно-історичному розрізі. І. Дзюба не тільки констатує факти, але й висловлює прогностично-оптимістичну опінію щодо ситуації, що складалася. До прикладу, він визначає найпростіше завдання для держави у врегулюванні мовного питання: «починати не з закликів возлюбити рідну мову, а з вибудовування національної державності, політичного й економічного суверенітету України. Тоді й мова українська поступово вернулася б повсюди сама собою, як сама собою поширилася б і українська культура» [11, с. 792]. У цьому доволі простому формулюванні закладено зміст більшості Дзюбінських статей, памфлетів та досліджень на цю тему. Тут і причетність держави до творення новітньої історії культури і становлення мови, її реалізація у сучасних умовах, тут і прив'язаність мови до культури, складовою якої вона є. Що ж стосується питання культури, то є два моменти, які домінують у публіцистиці Дзюби:

– недооцінювання чинника культури у національному самоусвідомленні, в його поглибленні чи втраті – в питанні про русифікацію. Адже значна частина інтелігенції, етнічно української, керується російською культурною свідомістю, оскільки виросла в атмосфері панування російської культури.

І. Дзюба неодноразово виносить це питання на обговорення, спонукаючи до усвідомлення усієї глибини трагедії цієї проблеми, у зважуванні протиріч у бездіяльному спогляданні. Він звертає тут увагу на інтелігенцію, на еліту, від якої великою мірою залежить національно-усвідомлене майбуття. Не ту «еліту», що у парламенті, а духовну еліту нації. А про державну «еліту» І. Дзюба у інтерв'ю газеті «Дзеркало тижня» висловився: «Наша «еліта» не була та поки що не є національною – у сенсі вкоріненості в національний ґрунт, національне життя і культуру з їх історично зумовленою проблематикою та буттєвими й етичними імперативами. Звідси – відсутність або слабкість відчуття соціальних і національно-культурних потреб, підстав і перспектив історичного розви-

тку українського суспільства. Деукраїнізація рівнозначна безперспективності, бо жодна еліта не може рости на гідропоніці» [10].

Другим аспектом культурологічної публіцистики І. Дзюби є:

– цілісне і гармонійне функціонування культури, зацікавленість одних її ланок у розвитку інших, відтак їхня продуктивна взаємодія складатиме колосальний національно-патріотичний набуток, який гідно конкуруватиме на міжнародній арені і зможе давати свою рецепцію на виклики майбутнього. Цій темі І. Дзюба присвятив розлогу статтю «Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?», яка у 1987 році, та й на початку 90-х років минулого століття здійснила фурор у інтелектуальному світі. Опубліковану, не лише в Україні, а й у Росії, в журналі «Коммунист», у Польщі, анотовану в газеті «Нью-Йорк таймс» тощо, а тепер представлену й у другому томі три томного зібрання його публікацій «З криниці літ» [7].

Серед проблем, окреслених у попередньо згаданій статті, є такі, які є актуальними й сьогодні та потребують пошуку відповідей на поставлені питання, а деякі з них і конструктивної дискусії. І. Дзюба висловлює певний жаль стосовно того, що «в нас не вироблено потягу до культурної універсальності, а то й просто потреби в мистецькій самоосвіті, не кажучи про усвідомлення себе як частки цілості української культури, за яку ти відповідаєш і від рівня якої сам залежиш у своїй творчій долі. Власне, оце почуття спільності долі всіх нас – у долі української культури як цілості – в нас мало розвинене» [15, с. 549]. Він звертає увагу на те, що, до прикладу, театрального діяча не хвилює, що діється у Лаврі, архітектор і художник не помітили зникнення, скажімо, українського Театру музкомедії, композитора чи співака не засмучує катастрофічне зниження попиту на україномовну книжку. Кожен дбає про свою галузь, але водночас ні про що, бо культура – це є суголосся, оркестр, який звучить не поодиноці, а у цілості. Бо «національна культура – це система складно сполучених посудин, і пониження рівня в одній із них рано чи пізно, так чи інакше позначиться на іншій» [15, с. 549].

Саме таку квінтесенцію (рівень особистих контактів та взаємозацікавленень, рівень знання одних про одних) можна підвести під перший рівень взаємодії у культурі, без якого не буде цілісної співдії. Другим рівнем взаємодії І. Дзюба називає – ступінь особистих творчих стимулів. «Хоч культурна багатогранність самого митця сьогодні швидше

виняток, ніж правило, проте і в такій обмеженій функції вона дається взнаки в нашому художньому житті» [15, с. 549].

Публіцист висловлює жаль щодо того, що усю групу запитань (діапазон естетичної відзивності митця, творчі запозичення з інших мистецтв, генеруючи роль одного мистецтва щодо інших тощо) сьогодні майже не досліджують – принаймні щодо сучасної української художньої культури. Не досліджують навіть таке очевидне явище, як вплив образної мови і пластики кіно на стилістику сучасної прози і поезії [15, с. 550].

У статті «Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?» автор наводить кілька положень, що свідчать про те, що національна культура – це культура з неповною структурою. По-перше, тому, що ряд її ланок послаблено, а деяких взагалі немає. По-друге, тому, що українська мова не виконує усіх своїх суспільних і культурних функцій, а національна мова – це все-таки становий хребет національної культури, і навіть невербальні, несловесні мистецтва через ряд опосередкувань усе-таки пов'язані з мовою, з увяленнями, оформлюваними мовно, і навіть із самим звучанням мови [15, с. 553–554].

Аналізуючи таку ситуацію, зокрема і мовну, яка стоїть в основі нашого аналізу публіцистики Дзюби, пригадаймо концентричні кола, про які він говорить у згаданій статті «Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність?». Культурну ситуацію в Україні можна зобразити у вигляді трьох кіл: перше, найбільшого радіуса, – вся культурна даність, уся сума фактів, що побутують в Україні або надходять до неї. Друге коло, трохи меншого радіуса, – вся культура, що твориться в Україні. Третє коло, ще меншого радіуса, – власне українська національна культура [15, с. 556]. Тож, розширення цього найменшого кола має стояти пріоритетним завданням перед відповідальними за це органами та людьми.

Розширити концентричне коло, що відповідає за суто українську культуру, можна було, на думку І. Дзюби, шляхом відмови на певний час від ідеї двомовності, що корозією роз'їдає українське суспільство із середини. Частково результат від дії законів із захисту української мови і зникнення з політичного поля теми двомовності, вдається припинити цю нездорову експансію російської. Певним політичним силам було вигідно штучно створювати проблему навколо мовного питання, але не з метою відстоювання прав і свобод української мови, а саме російської. Вивченням і глобальним аналізом мовного стану

на сьогодні ніхто не займається, у соцмережах час до часу спалахують мовні скандали, а ті, хто не має чіткої національної позиції, маніпулюють тим, що, мовляв, мовний фактор може бути чинником роз'єднання суспільства, коли воно потребує максимальної консолідації для боротьби із зовнішнім ворогом, а певний відсоток військових спілкуються російською. «Коли ж говорити про двомовність у ширшому аспекті, то треба бачити принципову різницю між іманентним культурним білінгвізмом та ідеологічно запрограмованою двомовністю радянського типу, якій призначалася роль перехідного етапу до тріумфальної одномовності» [14, с. 31]. І. Дзюба звертає увагу на те, що це питання у нас недостатньо досліджене, як і низка не менш важливих: вплив руйнації національної мови на духовно-психологічні та соціальні параметри суспільства; функціонування та розвиток мови в параметрах елітарного мислення та масового вжитку; функціонування мови як кардіограми історичного буття нації; можливості та форми впливу національно-культурної політики держави на мовну практику різних верств суспільства; міра впливу державного статусу української мови на мовну дійсність.

У середині 2000-х і до Революції гідності у деяких ворожих і лояльних до кремля медіа й у програмах політичних проросійських партій активно просувалося питання двомовності, надання статусу російській другій державній. І. Дзюба застерігав і просив спрогнозувати наслідки такої дії. Він вважав, що позицій російської мови це мало змінить, оскільки не зайнятого нею простору майже не залишилося, проте «на другий день зникнуть українські декорації нашої держави – вивіски, реклама, офіційні документи українською мовою» [14, с. 31]. І ми бачимо сьогодні, що відбувається на окупованих кремлем територіях України. Коли відразу ж після заходу російських військ змінюються назви населених пунктів, знищуються українські бібліотеки, зникають вивіски і будь-який український мовний слід. І. Дзюба вважав, що говорити про державний статус російської мови не варто доти, поки українська не досягне фактичної, а не формальної рівності з нею, поки не відбудеться українізації усієї культури, усіх її ланок, а разом з тим і усіх сфер людського життя.

І. Дзюба неодноразово порушував питання двомовності, а також шкодував, що українська інтелігенція на сторінках загальнонаціональної газети ставить питання про проблеми російської мови, а не української, яка дедалі частіше потребувала протекції інтелектуального стану суспільства.

Читачі газети «День» добре пам'ятають діалог наприкінці 2006 року [1; 2] на сторінках столичної преси між І. Дзюбою та Д. Табачником, зрадника України, який десятиліттями працював на росію. Іван Дзюба відгукнувся на інтерв'ю тоді ще віцепрем'єр-міністра України Олесеві Бузині в газеті «Сьогодні» від 12 жовтня. Найбільше, що стурбувало І. Дзюбу, це висловлювання високопосадовця про «вузький прошарок україномовної інтелігенції» (*переклад з рос. Т. Б.*) та байдуже ставлення владних людей до питання мови, її принизливого становища на сьогодні. У відгуку «Казуїстика як державна політика?» І. Дзюба виокремлює сім моментів, коли він ставить питання до високопосадовця і водночас, яким дає своє трактування і судження. Серед основних зауваг – вибір співрозмовника, з яким спілкувався Д. Табачник; наступ на свободу вибору мови, який прирівнюється до інквізиції (*ідеться про наступ на російську. – Т. Б.*); з приводу доброго володіння україномовними громадянами російською мовою, культурою і академік ставить риторичне запитання: «Як ви гадаєте, чия позиція гуманніша, а поведінка у сфері культури коректніша: тих, хто будучи «україномовними» не цурається російської мови й культури – чи тих, хто, будучи «російськомовними» не знає і не хоче знати української мови і культури?» [9]. Також розкривається ставлення І. Дзюби щодо двомовності, надання російській мові статусу другої державної. Ще одним із проблем, на які звертає увагу – розвиток новітньої галичанофобії на протигагу українофобії ще радянських часів і застерігав, що вона може стати більш продуктивнішою у своїх починаннях, оскільки здійснюється під протекторатом держаних мужів. Наслідки цього явища спостерігаємо сьогодні – вбивство Ірини Фаріон, Андрія Парубія.

Головне, що виокремив І. Дзюба у вищезазначеному інтерв'ю – вислів Д. Табачника: «Неможливо провадити культурну політику лише в інтересах вузького прошарку україномовної інтелігенції, яка лише боїться конкуренції у всьому» (*переклад з рос. Т. Б.*). І. Дзюба справедливо запитує: «Це мова про українську діаспору в Росії? У Польщі? В Канаді? Ні – в Україні!!! Це ж до якого стану треба було довести Україну – і «навіки возз'єднану», і радянську, і теперішню – щоб у ній лишився тільки «вузький прошарок україномовної інтелігенції» (*переклад з рос. Т. Б.*) до чого ще можуть довести її ті, хто керуватиметься цією формулою на висотах своєї політичної і державницької неадекватності? Приймаючи як норму відліку те, що було «досягнуто» століттями гніту, морями крові й мільйонами жертв?» [9].

Низка порушених питань, залишилися без відповіді і у наступній відповіді Дмитра Табачника у газеті «2000» (від 24. 11. 2006) під назвою «Як слово наше відгукнеться...». І. Дзюба у наступній відповіді «І знову казуїстика?» у газеті «День» (від 08. 12. 2006) іронізує щодо Бузини як дослідника творчості Т. Шевченка на протигагу С. Грабовському, а також нагадує Табачнику і про питання, яке залишилося поза обговоренням: надання російській статусу другої державної.

Ця дискусія дуже добре демонструє те, яка державна політика була у високих кабінетах напередодні війни, які наративи і ідеологію просувалися у гуманітарній сфері, як той, хто визнаний зрадником України і йому подібні, роками руйнували зсередини культурний пласт, знищуючи історичну канву для осягнення потреби і розуміння плекання української мови.

Висновки. Суть питання мовної складової української культури у публіцистиці Івана Дзюби потребує подальшого глибокого осмислення. Те, від чого застерігав академік, на яких проблемах і перспективах наголошував, сьогодні набуло особливої актуальності – наслідки цих процесів ми спостерігаємо нині. Упродовж багатьох років на сторінках наукових і періодичних видань І. Дзюба демонстрував глибину мислення та послідовну зосередженість на проблемах національної культури, невід'ємною складовою якої є мова. Він не лише аналізував причини й наслідки кількості нищення української культури –

зокрема мовної сфери, – а й окреслював можливі шляхи подолання кризових явищ того часу. Частину з означених завдань уже вдалося реалізувати, однак це лише початок шляху, що потребує подальшого стратегічного осмислення й вироблення чітких «дорожніх карт» для утвердження ідей та заповітів академіка І. Дзюби.

Загалом у дослідженні вдалося розкрити сутність мовної складової українського культурного процесу. Два ключові поняття у публіцистиці І. Дзюби – «культура» і «мова» – посідають центральне місце в його світоглядних текстах. Мовна проблематика у публіцистиці І. Дзюби окреслена низкою проблем: політикою русифікації, обмеженими можливостями для повноцінного розвитку української мови, наданням російській мові статусу державної та законодавчим закріпленням двомовності.

Показовою у цьому контексті є праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?», у якій порушено питання українізації, українофобії, асиміляції націй, а центральною темою є стан і перспективи розвитку української культури та мови в контексті інших культур соціалістичних республік. На відміну від більшості сучасників, І. Дзюба прагнув з'ясувати справжнє значення поняття «інтернаціоналізм», яке, на його переконання, означає взаємоповагу і рівноправність усіх націй. Він намагався повернути цьому поняттю первісний зміст, не спотворений радянською ідеологією, і водночас відкинути нав'язане владою негативне тлумачення.

Список літератури:

1. Бурдега Т. Філіація ідей сучасного культурного розвитку (на прикладі публіцистики Івана Дзюби). Мат. Всеукр. науково-практичної конференції «Проблеми підготовки фахівців-аграріїв у навчальних закладах вищої та професійної освіти»: Додаток до збірника наукових праць ПДАТУ № 16. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. С. 74–77.
2. Бурдега Т. Медійний дискурс як форма отримання відповіді на актуальні питання сьогодення. Матер. Всеукр. наук.-практ. конф. «Актуальні проблеми регіональної журналістики в Україні». Кам'янець-Подільський, 2008. С. 112–115.
3. Дзюба І. Вимирання слова. З криниці літ: Т. II – К.: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 2006.
4. Дзюба І. Глобалізація і майбутнє культури. Україна у пошуках нової ідентичності. К.: Україна, 2006. 848 с.
5. Дзюба І. До концепції розвитку української культури. Між культурою і політикою: Вибрані праці. К.: Сфера, 1998. 373 с.
6. Дзюба І. Доля мови – доля народу. З криниці літ: Т. II – К.: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 2006.
7. Дзюба І. І знову казуїстика... День. 2006. 8 груд.
8. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? К.: Вид.дім. «Києво-Могилян. акад.», 2005. 330с.
9. Дзюба І. Казуїстика як державна політика? День. 2006. 27 жовт.
10. Дзюба І. На «еліту» надійся і сам не плошай. Дзеркало тижня. 15–21 лист. 2003.
11. Дзюба І. Не полегшуймо собі справи. З криниці літ: Т. II К.: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 2006.
12. Дзюба І. Проблеми культури в незалежній Україні. Між культурою і політикою: Вибрані праці. К.: Сфера, 1998.

13. Дзюба І. Стереотипи сприйняття української культури. З криниці літ: Т.ІІ К.: Вид.дім «Києво-Могилянська академія», 2006.
14. Дзюба І. Сучасна мовна ситуація в Україні. Починаймо з поваги до себе: Статті, доповіді. К.: Просвіта, 2002.
15. Дзюба І. Чи усвідомлюємо національну культуру як цілісність? З криниці літ: Т.ІІ. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006.
16. Скрипник О. Іван Дзюба: Сфера свободи людини звужується, як шагренева шкіра. Дзеркало тижня. 8–14 липня. 2006.

Burdeha T. V. THE SIGNIFICANCE OF THE LINGUISTIC COMPONENT OF THE NATIONAL CULTURAL PROCESS IN THE OPINION JOURNALISM OF IVAN DZIUBA

Over the past decade, language policy in Ukraine has undergone significant changes and positive shifts; however, it remains not fully resolved. The issue has become particularly acute since 2014. The Russian-Ukrainian war has underscored the need to reconsider approaches to state language policy. Understanding the roots of the problem makes it possible to outline the steps necessary to prevent a potential rollback in this area.

In this context, it is important to turn to the nation's moral authorities who reflected on the language issue and emphasized the urgency of addressing it. This year could have marked the 95th anniversary of Ivan Dziuba. He passed away just two days before the full-scale invasion, yet he witnessed positive changes in the language sphere, including transformations in legislative policy. The ideas, forecasts, and warnings he expressed in his scholarly works and opinion journalism more than half a century ago, as well as during the years of Ukraine's independence, remain relevant today.

The article outlines the key issues highlighted in I. Dziuba's opinion journalism concerning the language question within a broader cultural context. Particular attention is paid to the stereotypes that persisted in society and still require further reflection and overcoming, as well as to the causes of cultural decline and neglect. The author's position on the role of state policy in regulating the language issue is analyzed.

The study employs problem-thematic and historical methods, as well as methods of analysis, synthesis, and generalization. The source base consists of Ivan Dziuba's opinion journalism, his work «Internationalism or Russification?», and his polemics with Dmytro Tabachnyk published in Kyiv periodicals.

The results of the study contribute to a deeper understanding of the significance of language within the broader context of Ukrainian culture.

Keywords: *Ivan Dziuba, language issue, journalism, culture, russification, bilingualism.*

Дата першого надходження статті до видання: 03.02.2026
Дата прийняття статті до друку після рецензування: 13.03.2026
Дата публікації (оприлюднення) статті: 14.05.2026